

УЗУАЛЬНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ В АВТОРСЬКИХ НОВОТВОРАХ НАЗВ ОСІБ

У статті розглянуто авторські новотвори на позначення осіб. Проаналізовано похідні слова за критерієм їх узуальності чи okazіональності. Критерій активності, відтворюваності, регулярності покладено в основу такого поділу авторських новотворів на позначення особи: активні або регулярні; активізовані автором, малопродуктивні; непродуктивні або нерегулярні. Виявлено активізацію в художньому стилі окремих словотвірних типів назв осіб, які є виразниками типологічних особливостей українського словотвору. В авторській публіцистиці більшість похідних назв осіб є узуальними.

Ключові слова: словотворення, словотвір, назва особи, узуальне слово, okazіоналізм, новотвір.

The article considers author's new coinages to designate of names of persons. The analysis of derivative words is based on the criterion of their uzuality or occasionality. The following derivative words are analyzed on the basis of their uzuality or occasional criterion. The gradation is proposed for author's innovations on the designation of the names of persons by the criterion of activity, reproducibility, regularity on: active or regular; activated by the author, unproductive; unproductive or irregular. Activation is revealed in the artistic style of some word-building types of the names of persons, which are the expressions of the typological features of the Ukrainian word-formation. In author's journalism, most of the names of persons are uzual.

Key words: word formation, name of person, uzual, occasional, new coinage.

Мова автора як індивідуальне варіювання узусу або колективної мовної практики, реалізація мовної системи окремим індивідом є явищем, ширшим за кодифіковану літературну мову і певною мірою ширшим за узус, оскільки може містити явища індивідуально-оказіональні (неузуальні). Збагачення лексики через авторські новотвори було і залишається продуктивним. Серед письменницьких новотворів, прийнятих та схвалених узусом, однією з найчисленніших груп

дослідники вважають назви осіб, які «постійно оновлюють та активно поповнюють численний і різноманітний щодо семантики клас узуальних одиниць» [Колоїз 2007: 9; УІАН-62011]. Авторські неологізми як, наприклад, «*страдниця*» М. Старицького, «*переможець*» Олени Пчілки увійшли до активного лексику української мови. Інші, як *школярята* О. Гончара, *руйнач* П. Тичини функціонують у мовленні, але не увійшли в кодифіковану систему мови, хоча їх можна вважати узуальними одиницями, бо їх побудовано за регулярними моделями словотворення.

Узус – це вживання носіями певної мови традиційних, стійких, правильних та нетрадиційних, оказіональних і навіть помилкових (свідомих і несвідомих) мовних одиниць як реалізацію мовної системи в конкретний історичний період. Ж. В. Колоїз вважає, що «узуальне – це вже не індивідуальне, не оказіональне, але ще й ненормативне, несистемне, хоч може ним стати, апробувавшись у мовленні» [Колоїз 2015: 6].

Оказіональність номінації розглядають як асиметрію мовного знака. На це явище звертали увагу С. О. Карцевський, О. О. Потебня, Ф. де Сосюр, пізніше – С. Д. Кацнельсон, Г. А. Уфимцева. Авторську деривацію в руслі проблем неології та оказіональних одиниць розглядали К. В. Брітікова, Є. А. Карпіловська, Ж. В. Колоїз, Д. В. Мазурик, Л. В. Струганець, О. А. Стишов; у напрямку розвитку авторської неографії – Г. М. Вокальчук. Узагальнюючи сучасні визначення, трактуємо оказіоналізм як незвичне, унікальне або ненормативне похідне слово, часто утворене з порушенням словотвірної чи лексичної норми, яке існує лише в тому контексті, де й виникло [Пустовіт, Клименко 2007: 451 – 452].

За критерієм активності, відтворюваності, регулярності пропонуємо наступну градацію авторських новотворів на позначення особи: 1) активні, регулярні (відтворювані, відповідні продуктивним зразкам словотворення: *барабанник*, *протестувальник*, *упадальник*), які функціонують в авторських текстах і засвідчені в словниках загальнонаціональної літературної мови; 2) активізовані автором, малопродуктивні (витіснені на периферію, або закладені в системі, але нереалізовані: *дужень*, *новинкар*, *короля*; в узусі, словниках

активно функціонують їхні синоніми (*силач*) чи варіанти-конкуренти (*новинник, новинар; королевич, королік*); 3) непродуктивні або нерегулярні (невідтворювані, створені за словотвірними зразками, але невідповідні лексичній нормі: *політпатолог, критикеса, філологиня*). Обмеження на реалізацію таких зразків словотворення накладають «порушення нормативної когнітивної структури», «виразні експресивно-оцінні конотації» [Карпіловська 2008: 53].

У художній прозі Л. Костенко для найменування осіб активно використано віддієслівну та відіменникову моделі із суфіксом **-ник**, представлену новотворами та відновленими, актуалізованими лексемами: 1) *очільник, протестувальник, упадальник*, 2) *пікетник, смертник, телевізійник, хабарник*. Наявність у ЗМІ новотворів *очільник, протестувальник* демонструє комунікативну налаштованість, бажання автора донести до читача пульс сучасності. Натомість у поетичних творах Л. Костенко переважає заглибленість у вічні проблеми людської душі, а тому й зовсім інша картина назв осіб. Авторський новотвір *новинкар* (*коханка, кухар, навіть новинкар, що буде й там розказувати новини* (УІАН-32010: 114)) відповідає вимогам словотвірної норми, однак з погляду норми лексичної зберігає оказіональність. *Новинкар*, на відміну від узусних *новинник, новинар*, утворений за моделлю «іменник+**-ар**», яку Л. О. Родніна називає «характерною рисою українського словотвору порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, хоча цей тип утворень значно поступається своєю продуктивністю» типу відіменникових утворень із суфіксом **-ник** [Словотвір... 1979: 77]. Оказіональність полягає у використанні моделі «іменник з основою на **-к-** + **-ар**», де твірна основа вказує на об'єкт діяльності, за аналогією до *байка* → *байкар*, *казка* → *казкар*, *сонілка* → *сонілкар*, де в твірних словах суфікс **-к(а)** має значення результату дії, її продукту або знаряддя, а не значення демінутивності, як у словах *голівка, ручка* (людини). Проте *новинкар* утворене не від *новинка*, а від *новина* (пор. з узусним *новинар*), хоч наявні в контексті дієслова *розказувати, казати* викликають асоціації з *казкар*, що, можливо, й породило аналогію *новинкар* – «той, хто розказує новини».

Аналіз засвідченого в Л. Костенко похідного *дужень* (від *дужий*) (*Я ж не лежень, я ж дужень* (УІАН-3 2010: 145)) виявив, що це повернене, відновлене слово, засвідчене в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка: *дужак, дужень* як відповідник до рос. *силач*. Цей іменник утворений суфіксом непродуктивного словотвірного типу на зразок *дурний – дурень* [Словотвір... 1979: 112]. За контекстом могло відбутися й творення за аналогією до віддієслівної моделі *лежати → лежень, сидіти → сидень*, а на думку Н. О. Янко-Триницької, оказіоналізми виникають якраз «не за чинними зразками, а за аналогією з окремими словами» [Янко-Триницька 1966: 432]. Зауважимо, що зразок у словотворенні є завжди, але обсяг його різний: у регулярних утворень – це ряд слів, а для оказіональних може бути й одне слово. Продуктивність моделі залежить також від частиномовної належності твірної основи (тут продуктивна від дієслів і непродуктивна від прикметників).

Письменницький ідіолект може слугувати і поштовхом або стимулом до активізування малопродуктивної, або формування нової словотвірної моделі, входження таких новотворів у мовну практику та їх закріплення в словниках, а також залишатися виразником авторських інтенцій із застосуванням мовної гри, експресії, свідомої оказіональності створюваних слів. У романі Л. Костенко «Записки українського самашедшого» (Київ, 2011) оказіоналізм *політпатолог* (*Тут уже потрібні не політологи, а політпатологи*) застосовано як сильний художній прийом виразну мовну гру з формою, пор. узусні *політолог, політтехнолог*. Є. Пашковський із його виправним застосуванням можливостей ігрового словотворення, творення оцінних номінацій, перелицьовування наявних номінацій, що позначають явища, до яких автор ставиться негативно (*благодюга, тьмократ, асамблейник, радоевропець*), у романі «Щоденний жезл» (Київ, 1999) використовує особливе оказіональне словотворення, прийом перекручування нейтральних зразків: *політик → надлітик, цивілізатор → цвілізатор, демократ → дрімократ*. Такі приклади залишаються оказіональним виразником авторських інтенцій із застосуванням мовної гри й питомих словотворчих ресурсів української номінації.

Привертає увагу в авторів активізація окремих словотвірних типів категорії особи, які в системі мови хоча й вважали непродуктивними, проте вони є виразниками типологічних особливостей українського словотвору. Патронімічні назви синів за моделлю N+-енк(о) як непродуктивний словотвірний тип представлені в системі українських прізвищ. Однак суфікс -енк(о) не лише є ознакою українських прізвищ, а й загалом ідентифікує українця, про що свідчить лексикалізація таких словотвірних засобів, пор., в Ю. Шевельова *Енко* (СНУ 2012), М. Вінграновського *енко-енко-венко* (УАН-62011). Автори оказіональних новотворів активно використовують словотвірну модель, у якій варіюється мотиватор, що вже не виражає назву за професією, а є, як правило, негативно-експресивною характеристикою людини, тобто «нормативним зразком означення осіб з таким базисом не відповідають виразники ономазіологічної ознаки» [Карпіловська 2008: 57]. Пор., у П. Тичини *злиденко, сиротюченко*, у М. Матіос *багатомовченко, натякальченко*, у Є. Пашковського *готовченко, роговенко*, у М. Пшеничного *батийченко*, в Ю. Берези *Недоуменко, Недоученко*.

Серед фемінітивів в українській мові є і належні літературній мові, нормативні, зафіксовані словниками, і розмовно-оказіональні, а мовна норма щодо вживання їх має функціонально-стилістичну диференціацію. За останні роки мовні та позамовні чинники спричинили активізацію творення фемінітивів, внаслідок чого, за різними джерелами, вони становлять одну з найчисленніших груп новотворів, зокрема назв жінок за професією чи посадою: *біологиня, мисткиня, дизайнерка, прем'єрка*. Велика група таких фемінітивів залишається виразно оказіональною: *знавкня* (М. Уельбек «Покора», пер. І. Рябчія, СНУ 2012); *книгиня* «письменниця» (СНУ, пор. назву Telegram-каналу «Книгиня про книги»), актуалізований *письмачка* (Л. Костенко, «Записки українського самашедшого», пор. у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка: *письмачка* – «1) Грамотная женщина. 2) Плохая писательница»); *владчя* (Дм. Павличко, пор. з узуальним *владичця*); експресивно забарвлені *бовванеса* (Ю. Буряк), *босиха* (від *бос*, І. Драч); *інтуїтивістка* (Л. Костенко,

«Записки українського самашедшого»). Яскравим прикладом okazіонального ігрового словотворення, підпорядкованого авторському творчому задуму, є okazіоналізми І. Драча із вірша «Бабусенція»: ... *А бабуля, бабуля, бабусенція/ До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –/ Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,/ Бабумамця, бабутатко, бабусонечко*). У вірші поряд із літературними *бабуся, бабусенька, дівчисько, сиротина* вжито розмовні *бабуля, бабулю, сиротуля, дівчинисько* та авторські okazіоналізми *бабусенція, бабумамця, бабутатко, бабусонечко, сиропташечка*, з яких *бабусенція* набув статусу відтворюваного, пор.: *За ним уже сиділа літня пара – засушена бабусенція й дебелий чолов'яга* (Л. Горлач, «Неперебутне», 2018); *Евелін Глінгдон подивилася на неї поблажливим поглядом і подумала, що вона приємна й мила бабусенція* (А. Крісті, «Карибська таємниця», перекл. з англ. В. Шовкун, 2017).

Групу іменників зі значенням недорослості за моделлю *N+-ен(я)т/-он(я)т*, які називають малят тварин, дітей, поповнили авторські okazіоналізми М. Рильського – *чемберлена*, М. Йогансена – *чоловічення*, В. Стуса – *невиннятко*, В. Недоступа – *міліцієня*, І. Жиленко – *хамєня*, П. Ребра – *лошеня* ‘дитина лоха’, І. Муратова – *хіпеня* та ін. Практично всі вони містять негативно-експресивну характеристику людини. Утворені без порушень словотвірної норми у Л. Костенко *короля* (пор. узуальні *короленя, королевич*), у М. Вінграновського *скіфєня* є okazіоналізмами, оскільки мають виразний експресивно-оцінний потенціал, як і авторські новотвори О. Гончара з індексу до монографії Н. М. Сологуб «Мовний світ Олеся Гончара» (1991): *чешєня, арабенята, вчителєята, япончєята* [Сологуб 1991: 57]. За цією моделлю в художньому стилі часто утворюються okazіональні зменшувально-пестливі назви неосіб, в яких реалізовано сему «предмет малого розміру», як у М. Вінграновського: *сніжєня, сосєня, яблунятко, стежєнятко, зорєнятко, хмарєнятко, небєнятко*; в І. Калинця: *дивєня, дрімєня, спєня, тумєня*.

Розглянуті словотвірні типи підтверджують, що письменницькі новотвори у художній літературі відтворюють типологічні особливості українського словотворення, стають

поштовхом або стимулом до активізування малопродуктивної чи формування нової словотвірної моделі.

Якщо художній стиль дає автору більше свободи словотворення, то в публіцистичному стилі є небажаним зловживання художніми засобами. В авторській публіцистиці Оксани Забужко («Хроніки від Фортінбраса». Вибрана есеїстика 90-х, 1999), Миколи Рябчука («Дві України: реальні межі, віртуальні війни», 2003), Любові Голоти («Сотворіння», 2006); Євгена Гуцала («Ментальність орди», 2007) загалом трапляється набагато менше похідних назв осіб, і більшість із них є узуальними: *ефесбешиник*, *кучміст*, *брежнєвіст*, *захищальник*, *західник* (Рябчук), *бюджетник* (Голота). Пор.: ...*свідоме провокаторство професійного ефесбешиника* (Рябчук: 177); *У пропорційних виборах домінуватимуть комуністи, у мажоритарних – кучмісти* (Рябчук: 49); *Щербицького, одного з найконсервативніших брежнєвістів* (Рябчук: 67); ...*лягатимуть животом за права «упослідженої» російської мови її фахові захищальники* (Рябчук: 122); *Схоже, це і є єдина реальна альтернатива, яка світить сьогодні українським «західникам»* (Рябчук: 189). Назви осіб жіночої статі, вжиті в нейтральному публіцистичному тексті, є стилістичними новотворами: *інтелектуалка*, *мистецтвознавиця*, *сусідка-дизайнерка* (Забужко).

Привертає увагу вживання пестливих суфіксів у похідних словах зі знижено-саркастичною оцінкою: *товаришочок* (Забужко), *вождик*, *гетьманчик*: ...*немає пального, немає насіння, вреситі й тракторів та сівалок – не густо. Впевнена, що на один гектар української землі їх припадає значно менше, ніж вождів, гетьманів, вождиків та гетьманчиків* (Голота: 197). Використання для вираження негативної оцінки деминутивів або назв недорослості свідчить про оцінну спрямованість авторської публіцистики.

Стильова або семантична непокєднуваність основ породжує авторські окаяоналізми *страхоносець*, пор. з нормативними *зброносець*, *орденоносець*, *прапорносець* – «той, що носить...». Тут можливі порівняння з композитами й за першою основою (*страхонуд*, *страхополох*): *Переляк вербує*

в його шеренги страхопудів і страхополохів, вони стають йому легкою здобиччю. **Страхоносці** здатні інфікувати інших своєю слиною, хвороба проникає також через органи слуху і зору (Голота: 179). *Страхоносець* як нейтральний і найзагальніший за своєю семантикою є гіперонімом для *страхопуд* і *страхополох*. Вибір ресурсів та їхню прагматичну зарядженість зумовлено проблематикою сучасної авторської публіцистики та громадянською позицією автора.

Загалом на тлі активного оновлення іменникової категорії особи в мовній практиці, авторські новотвори залишаються переважно оказіональними. Показовим є те, що українські письменники на словотвірному рівні не лише зберігають, а й активізують характерні особливості української словотвірної номінації, її ресурсів, працюють на розвиток лексики та на збереження мовної самобутності у словотворенні.

Карпіловська Є. А. Тенденції оновлення сучасного українського лексику. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. С. 6 – 133.

Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація: монографія. Київ: Акцент, 2007. 311 с.

Пустовіт Л. О., Клименко Н. Ф. Оказіоналізм. *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 3-є, зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 451 – 452.

Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наук. думка, 1979. 406 с.

Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва: Наука, 1966. С. 167 – 210.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

СНУ – Словотворчість незалежної України 1991 – 2011: Словник. Укл. А. Нелюба. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. 608 с.

УАН-3 – Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський: зб. наук. праць. Відп. ред. Г. М. Вокальчук. Острог:

Вид. НаУ «Острозька академія», 2010. 178 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 3).

УІАН-6 – Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах: монографія. Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов, Ю. П. Маслова, В. В. Максимчук; відп. ред. Г. М. Вокальчук. Рівне – Оломоуць: В-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 356 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 6).

REFERENCES

Karpilovska, Ie. A. (2008). The Trends of the Modern Ukrainian Lexicon Updating. In Klymenko, N. F., Karpilovska, Ie. A. & Kysliuk, L. P. *Dynamic Processes in Modern Ukrainian Lexicon: monograph* (pp. 6 – 133). Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho (in Ukr.)

Koloiz, Zh. V. (2007). Ukrainian Occasional Deryvation: monograph. Kyiv: Aktsent (in Ukr.)

Pustovit, L. O. & Klymenko, N. F. (2007). Occasional. In *Ukrainian Language: Entsyklopedia*. (3d ed., p. 451–452). Kyiv: Vydavnytstvo Ukrajinska Entsyklopedia (in Ukr.)

Word-Formation of Modern Ukrainian Literary Language (1979). Kyiv: Scientific Thought (Naukova Dumka) (in Ukr.)

Yanko-Trinitiskaia, N. A. (1966) Naming of Person females by Feminine and Masculine Nouns. In *Development of Word-Formation of Modern Russian Language*. Moscow: Science (in Rus.).

LEGEND

CHУ – Neliuba, A. (Ed.) (2012). Word-Formation of Independent Ukraine 1991 – 2011: Dictionary. Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society (in Ukr.)

УІАН-3 – Vokal'chuk, G. M. (Ed.) (2010). Word-Formation of the Sixties. Lina Kostenko. Mykola Vinhranov'skyj : Linguistic studios. Ostroh: Publishing house of the National University of Ostroh Academy (Lexicographical series “Ukrainian individual author neography”. V. 3) (in Ukr.).

УІАН-6 – Vokal'chuk, G. M. (Ed.), Arhangel'ska, A. M., Styshov, O. A., Maslova, Y. P. & Maksymchuk, V. V. (2011). Neological Names of Person in Modern Slavic Languages: monograph. Rivne – Olomouts: Publishing house of the National University of Ostroh Academy (Lexicographical series “Ukrainian individual author neography”. V. 6) (in Ukr.).

Статтю отримано 17.11.2018

Культура слова №89' 2018

Larysa Kysliuk

UZUAL AND OCCASIONAL IN AUTHOR'S NEW COINAGES OF NAMES OF PERSONS

The article considers author's new coinages to designate of names of persons. The names of persons of author's origin are constantly updated and actively replenish this group of vocabulary in linguistic practice.

The analysis of derivative words is based on the criterion of their uzuality or occasionality. The following derivative words are analyzed on the basis of their uzuality or occasional criterion. The gradation is proposed for author's innovations on the designation of the names of persons by the criterion of activity, reproducibility, regularity on: active or regular (*барабанник, протестувальник, упадальник*); activated by the author, unproductive (*дужень, новинкар, короля*); unproductive or irregular (*політпатолог*).

Activation is revealed in the artistic style of some word-building types of the names of persons, which are the expressions of the typological features of the Ukrainian word-formation (*зиденко, сиротенко, батийченко*). New coinages of writers in the literature become a stimulus or an incentive to intensify the unproductive or the formation of a new word-formation model. In author's journalism, most of the names of persons are usual (*кучміст, захищальник*).

It was found that against the backdrop of the active updating of the nouns of names of persons in the language practice, the author's new coinages remain mostly occasional (*бабусенція, чоловічення, страхоносець*). As a rule, they perform figuratively-expressive or emotionally-evaluative function in artistic text.